

ТОПОНІМІЧНІ ВАРІАНТИ

Єдність імені одного географічного об'єкта є фікцією. Топонім у мовленні маніфестується багатьма варіантами. Двозначне число варіантів одного топоніма — не така вже велика рідкість. Тому топонім фактично є свого роду абстракцією — його відношення до варіантів можна порівняти з відношенням фонем до звуків. Як фонема представлена в мовленні фонемним рядом, певною кількістю своїх різновидів, так само топонім репрезентується в мовленні певною кількістю варіантів.

Без розгляду топонімічних варіантів задовільне вивчення умов і особливостей існування і розвитку топонімів здається неможливим. Сумнівність або й неправильність топонімічного висновку іноді визначається лише тим, що представником топоніма визнано тільки один з його варіантів, а решти варіантів не враховано.

Цим, наприклад, пояснюється стара легенда про якусь фонетичну виключність топонімів, про те, що вони не знають деяких фонетичних змін, властивих даній мові, і тому зберігають давніший стан. Потрапивши в іншомовне середовище, топонім може зберігати деякі архаїчні риси фонетики, але цим він не відрізняється від усіх взагалі запозичених слів. Вихідний же топонімічний варіант у мові-джерелі фонетично розвивається подібно до всієї мови взагалі, не знаючи ніякої фонетичної виключності.

Аналіз сукупності топонімічних варіантів дозволяє визначити мовну приналежність топоніма точніше, ніж кореневий і навіть словотворчий аналіз. Справа в тому, що встановлення мовної приналежності кореня дає лише незначну, недостовірну інформацію про мовну приналежність топоніма. Завжди лишається можливість утворення топоніма в одній мові від слова, запозиченого з іншої мови (найчастіше цим запозиченням є особове ім'я). В цьому слабкість кореневого аналізу.

Для словотворчого ж аналізу підводним рифом у цій ситуації є наявність словотворчих субституцій, зафіксованих різномовними варіантами одного топоніма. Словотворчий аналіз топоніма, що зазнав словотворчої субституції, може підказати хибний висновок про мовну приналежність цього топоніма.

Можна запропонувати два основних парних поділи топонімічних варіантів. З одного боку, всі топонімічні варіанти поділяються на діяхронічні та синхронічні, аз другого — вони розподіляються на різносистемні та односистемні.

Діяхронічні варіанти — це різночасові, розмежовані часом варіанти топонімів. Вони заступають собою одне одного — коли з'являється наступний, попередній зникає. Тому розмежування діяхронічних і синхронічних варіантів звичайно не складає труднощів. Однак у деяких випадках ці труднощі наявні, йдеться про розмежування діяхронічних і синхронічних варіантів у пам'ятках минулого.

Множинність топонімічних варіантів — загальна закономірність існування топонімів, а не властивість лише сучасної топонімії. Тому далеко не всі різновиди топоніма, збережені історичними джерелами, можна розташовувати в один діяхронічний ряд. Розвиток топоніма зручніше уявляти як пучок ліній у часі, а не як одну лінію.

Розглянемо такий приклад. На південь від Чернівців є село *Маморниця*. Назва ця вперше згадується у документах 1565 р. В інших документах з 1428 по 1753 р. приблизно на тій самій території фіксується село *Мамуринци*. Румунський дослідник Т. Балан рішуче відмовився ідентифікувати *Маморницю* з *Мамуринцями*, вважаючи, що останнє село зникло¹. Головним аргументом, крім міркувань про власників села, було твердження, що це два різних топоніми. Питання так і лишилось би нерозв'язаним, якби форми *Маморниця* і *Мамуринці*, хоч вони і не збігаються за часом фіксації, не виявились синхронічними варіантами.

Як встановлено, сучасне молдавське населення цієї місцевості називає дане село *Маморниця*, а українське населення — *Маморинці*. Таким чином, форма *Мамуринци* з 1428 р. безперервно існує до сьогоднішнього дня, хоч з середини XVIII ст. їй не вдавалось потрапити у письмові пам'ятки. Форма ж *Маморниця* народилась як молдавська словотворча субституція українського топоніма XVI ст. і з того часу теж безперервно існує. Другий варіант, таким чином, породжений першим, однак обидва вони за весь час свого існування залишалися синхронічними, вживаючись у різному мовному середовищі.

Власне діяхронічні варіанти, якщо їх зібрати і розташувати в хронологічному порядку, виявляють зміни топонімічної

¹ Див. Т. Балабан, *Satele disparute din Bucovina*, окр. відб., Чернівці, 1937, стор. 8—9.

системи даної території, відбивають історичні перипетії цієї території і нерідко прояснюють походження нез'ясованих тепер топонімів.

Є чимало різновидів діахронічних варіантів: 1) фонетичні, що відбивають як загальні фонетичні зміни даної мови, так і часткові, локальні явища, наприклад, асимілятивно-дисимілятивні процеси; 2) морфологічні, найчастіше форми із зміною роду або числа, а також із заміною прикметникового відмінювання іменниковим; 3) словотворчі, які фіксують конкуренцію топонімічних словотворчих моделей, процес спеціалізації різних топонімічних афіксів тощо; 4) народноетимологічні варіанти, що засвідчують семантичні процеси в топонімії — осмислення і переосмислення топонімів.

Тут не згадується про графічні варіанти, які зустрічаються в пам'ятках у величезній кількості. Графічні варіанти істотні для топономаста лише в тому розумінні, що їх треба виявити і відкинути. Не відбиваючи ніяких особливостей розвитку топонімії, вони можуть зацікавити тільки дослідника розвитку писемної мови.

Хронологічний ряд діахронічних варіантів існує для кожного з синхронічних варіантів топоніма.

Синхронічні варіанти, тобто одночасно функціонуючі різновиди імені одного географічного об'єкта, в свою чергу поділяються на дві групи. Одні з них вживаються різними людьми, а інші — одними й тими самими.

Серед першої групи синхронічних варіантів найвідомішим є розрізнення офіційних і народних найменувань². Розрізнення офіційного і народного (місцевого) імені, принаймні для назв населених пунктів, трапляється всередині однієї мови значно частіше, ніж їх збіг. Причини цього явища можна вбачати передусім у розрізненні літературної мови та діалекту, у розрізненні традиції і живого мовлення, у різній скерованості централизованій уніфікації і локальній багатоманітності, а іноді і в помилках та перекрученнях, закріплених офіційним варіантом.

Розрізнення офіційного та народного варіантів, їх неспівпадання є загалом закономірним, нормальним фактом. Офіційній формі нема потреби відбивати діалектні фонетичні зрушення в назві. Гадаємо, позитивно слід оцінити й обережну морфологічну, іноді й словотворчу уніфікацію топонімів. Взагалі олітературення та узагальнення (в певних межах) є для офіційного топонімічного варіанта закономірним.

Рішучого осуду в офіційних варіантах заслуговують свідомі і несвідомі перекручення. Топономастика знає занадто багато

² Поп. V. Š m i l a u e r , Ovod do toponomastiky, Praha, 1963, стор. 58 і далі.

прикладів того, як помилкові назви стають офіційним іменем географічного об'єкта. Сюди належить і вказане В. А. Ніконовим оф. *Сельдь* при «ар. *Сельга* (ліва притока Свіяги)³, і багато інших перекручень, відзначених топонимастами. Оскільки перекручення можливі не лише на рівні звуків, а й і на рівні букв (при обробці письмової інформації), з'являються й такі унікальні, як оф. *Замочила* при нар. *Замогила*, оф. *Буг* при нар. *Буч*, оф. *Залила* при нар. *Затиша* (приклади з топонімії Чернівецької обл.). Ім'я одного поселення в Путильському районі⁴ Чернівецької обл. *Бердо*, що зберігає старий слов'янський топографічний термін, було прочитане як *Ведро*. Тому його вивели з молд. *верде* «зелений» і перейменували в хутір *Зелений*⁵.

Визнаючи закономірність окремого офіційного топонімічного варіанта, слід визнати й те, що для дослідника-толшомаста незрівнянно більшу вагу, як правило, має народний, а не офіційний варіант. Одна з найбільших спокус топонимастики полягає в тому, що офіційні топонімічні варіанти значно доступніші, ніж народні: можна обрати легший, але менш надійний шлях.

Передача топонімів від мови до мови також супроводжується появою нових топонімічних варіантів; особливо це стосується усної передачі. Топонімічна система кожної мови так чи інакше пристосовує до себе, адаптує іншомовний топонім. В цьому розумінні кожна мова містить у собі внутрішню «комісію по транскрипції географічних назв», яка діє автоматично.

Різномовні топонімічні варіанти (репрезентуються багатьма різновидами, розгляд яких може стати темою окремої роботи. Спираючись на існуючі дослідження, присвячені конкретним питанням міжмовної топонімічної взаємодії, можна сформулювати загальне емпіричне правило. Якщо при засвоєнні іншомовного топоніма відсутні семантичні процеси (наприклад, переосмислення), то зміни цього топоніма підпорядковуються принципу зростання: кінець топоніма змінюється сильніше і частіше, ніж його початок; з морфемних елементів топоніма суфікс у цьому випадку змінюється частіше, ніж корінь, а закінчення — значно частіше, ніж суфікс. Це пояснюється як загальними закономірностями розподілу інформації в слові, так і упорядковуючим впливом топонімічної системи, яка практично лише й діє — у мовах з бінарним словотвором — у кінцевій частині топоніма.

Може виникнути питання, чи належать взагалі різноманітні топоніми до категорії топонімічних варіантів. Адже не вважа-

³ Див. В. А. Ніконов, М. Vasmer, Wörterbuch der russischen Gewässernamen, 1 (ред.), «Этимология», М., 1963, стор. 276.

⁴ Тут і далі районування подано за 1965 р.

⁵ Див. Ю. О. Карпенко, Топоніміка гірських районів Чернівецької області, Чернівці, 1964, стор. 32.

ються варіантами, наприклад, укр. *стіна*, рос. *стена*, біл. *сцяна*. Це просто слова різних мов.

Однак топонімія у даному випадку займає особливе положення. Географічний об'єкт не втрачає своєї локалізованості і не змінює свого місця, в якій би мові не звучало його ім'я. І різномовні варіанти, звичайно, виникають саме в районі розташування даного географічного об'єкта. Тому вони знаходяться в особливих умовах, взаємодіють один з одним, функціонують практично на одній території.

Практичний ужиток кожного топоніма обмежений певною територією, яку можна назвати сферою поширення. Звичайно, існують топоніми з дуже великою сферою поширення, для деяких назв вона охоплює весь світ, але в топонімії загалом це виключення, а не правило. Найчастіше зустрічаються невеликі сфери поширення⁶. І той факт, що різномовні топонімічні варіанти не лише виникають, але і вживаються в одній переважно невеликій сфері поширення, дозволяє зараховувати їх саме до категорії варіантів.

За межами сфери поширення топонімічні варіанти автоматично не виникають. Тут починається царство свідомих побудов, уже справжньої транскрипційної комісії.

Розглянуті вище два види синхронічних варіантів, тобто народно-офіційні та різномовні варіанти, можуть сполучатись. В цьому випадку народний варіант належить одній мові, а офіційний — іншій. Ця ситуація добре простежується, наприклад, у працях С. Грабця та З. Штібера, присвячених українській топонімії в межах старої Польщі: народний український варіант (варіанти) супроводжується офіційним польським, відмінним від першого фонетично, нерідко й морфологічно¹.

І народно-офіційні, і різномовні варіанти належать до тих, що вживаються різними людьми. Однак місцевим мешканцям, носіям народного варіанта, переважно відомі також офіційний та іншомовні варіанти. Оскільки відомості про ці варіанти в якійсь мірі підпорядковуються локальним вимогам топонімічної системи — з'являються нові топонімічні варіанти, відмінні і від офіційних або іншомовних, і від місцевих народних.

Так, одне з сіл Чернівецької обл., за населенням тепер переважно молдавське, іменується молдаванами *Петрэуць*, а українцями, місцевими мешканцями, *Петрівці* (розрізняють *Верхні* та *Нижні Петрівці*). Крім того, існує проміжна форма *Петрауцы*, яку молдавани вважають офіційною назвою села, а українці — молдавською назвою. Український народний прикметник від цього топоніма — *петрівський*, а офіційний — *пет-*

⁶ Власне, топонімічну систему можна визначити, як накладання всіх сфер поширення певної території.

ровецький. І в цьому випадку також існує проміжна форма *петривецький*, яка побутує в даному селі як офіційна.

У селі Вижницького району, Чернівецької обл., що називається оф. *Мигове* і нар. *Мігова*, *Нігова*, відбувся нещодавно цікавий випадок. Коли місцеві мешканці довідалися, що в довідниках їх село іменується *Мигове*, вони звернулися з пропозицією до облвиконкому, щоб замінити цю на їх думку неправильну назву формою *Мігово*, яку вони вважають офіційною.

Існує ще принаймні два види синхронічних варіантів, що вживаються різними людьми,— територіальні та вікові.

Наприклад, у різних говірках басейну Черемоша, правої притоки Пруту, назва цієї ріки вимовляється з наголосом на першому, другому або третьому складі. Крім того, в одних говірках вона відмінюється як іменник чоловічого роду (*Черемош*, *Черемоша*...), а в інших — як іменник жіночого роду (*Черемош*, *Черемши*...). Всі ці варіанти даного топоніма вживаються синхронно, є народними і належать одній мові — українській. Вони розрізняються лише територією.

Причини виникнення територіальних варіантів різні, і тут важко вдаватись до узагальнень. Так, у наведеному прикладі наголос на другому складі *Черемош* з'явився, імовірно, під впливом польської мови. Він і поширений у лівобережній, галицькій частині басейну Черемоша, яка входила довгий час до складу Польщі.

Але в більшості випадків територіальні топонімічні варіанти являють собою добре відоме у лінгвістичній географії відбиття часу в просторі. Новий варіант виник у якійсь точці сфери поширення даного топоніма, але ще не встиг розповсюдитись у всій сфері поширення, тому в окремих її частинах зберігається старий варіант. Отже, територіальні варіанти часто є синхронно існуючими діахронічними варіантами, тільки розмежовані вони не часом, а простором.

У наведеному прикладі така ситуація склалася з варіаціями відмінювання гідроніма *Черемош*. Новий для цього слова тип відмінювання за чоловічим родом без випадіння **о** витісняє старе відмінювання за жіночим родом з випадним **о**. Однак поки що обидва ці типи відмінювання імені *Черемош* уживаються на різних територіях.

До категорії співіснуючих діахронічних варіантів слід віднести і вікові варіанти топонімів, тобто розрізнення в назві того ж об'єкта, властиві мові старшого і молодшого поколінь. Так, одне з сіл Чернівецької обл. у мові старих людей називається *Кадубищі*, а в мові молоді — *Кадубівці*. Аналогічні приклади зустрічаються на різних територіях і в різних мовах.

Як і територіальні, вікові топонімічні варіанти також фіксують той момент розвитку власного географічного імені, коли нова його форма вже з'явилась, а стара ще не зникла.

Наявність територіальних та вікових топонімічних варіантів не суперечить висунутій вище тезі про взаємовиключення діахронічних варіантів. Діахронічні варіанти дійсно заступають собою один одного, і коли з'являється новий варіант, старий зникає. Але зникнення це не може відбутися одночасно у всіх носіїв мови у всій сфері поширення топоніма. Одні люди вже почали вживати новий варіант, а інші ще тримаються за старий (вікові варіанти); в одних районах новий варіант вже закріпився, а до інших ще не дійшов (територіальні варіанти). Взаємовиключення діахронічних варіантів діє завжди, але — тільки в мові кожного носія мови зокрема.

Вивчення вікових та територіальних варіантів дозволяє проникнути у механізм появи й поширення діахронічних варіантів, дозволяє наочно побачити динаміку топонімічної системи.

Існує й інша група синхронічних варіантів топонімів — варіанти, вживані одними й тими самими людьми. Тут можна розмежувати два пов'язаних між собою види — стилістичні (емоційні) і ситуативні варіанти.

Емоційне забарвлення топоніма⁷ іноді призводить до появи спеціальних його пестливих або іронічних варіантів, типово розмовних утворень. Серед цих утворень є і стійкі, довговічні (типу рос. *Питер* від *Петербург*, *Петроград*), і слова-одноденки. Прикладом останніх може бути почуте в автобусі, що прямував до Сторожинця: «їду в *Сторожинбург*».

Наявність ситуативних варіантів пов'язана переважно з основною функцією топонімів — функцією розмежування географічних об'єктів. Повні назви типу *Стара Жадова*, *Нова Жадова* вживаються місцевим населенням лише в тих випадках, коли треба саме розрізнити, розмежувати ці поселення. В інших випадках обидва поселення разом або кожне з них зокрема (але безвідносно до другого) називаються іменем *Жадова*, без диференціюючих означень.

Це, між іншим, добре відбивається у похідних прикметниках, для яких детальне розмежування є менш істотним. На відміну від офіційної номенклатури, за якою прикметник відбиває всі особливості вихідного топоніма-іменника, народні відтопонімічні прикметники дуже рідко включають до свого складу диференціюючі означення. Наприклад, прикметники, утворені від згаданих топонімів *Стара Жадова* і *Нова Жадова*, мають однакову форму — *жадівський*.

Так стоїть справа з діахронічними та синхронічними варіантами. Щодо односистемних та різносистемних варіантів, можна зробити такі зауваження.

⁷ Див. Ю. А. Карпенко, *Стилистические возможности топонимических названий*, «Питання стилістики української мови в її взаємозв'язку з іншими слов'янськими мовами», Чернівці, 1963, стор. 18.

Усі власне діяхронічні варіанти є односистемними, вони вказують на рух, динаміку однієї системи. Тому й відображення діяхронічних варіантів у синхронії — вікові і територіальні варіанти — теж належать до однієї системи. Односистемні, звичайно, й ті синхронічні варіанти, які вживаються одними й тими ж людьми — стилістичні і ситуативні варіанти.

Безперечно, різносистемними є лише різномовні варіанти. Відносно ж офіційних і народних варіантів можливі різні точки зору. Розв'язання цього питання залежить від розуміння терміну топонімічна система. Якщо її межі ототожнювати з ареалом усієї мови, то офіційні і народні топонімічні варіанти слід визнати односистемними. Якщо ж розуміти топонімічну систему як накладання всіх сфер поширення певної території, то тоді межі системи слід провести всередині групи офіційних варіантів: одні з них належатимуть до тієї самої системи, що й відповідні народні варіанти, а інші — до другої системи. В останньому випадку і серед територіальних варіантів, якщо вони не відбивають діяхронії, можна виявити різносистемні топонімічні варіанти.

Уся сукупність топонімічних варіантів прямо або опосередковано породжується одним вихідним варіантом — переважно формою, що вживається або вживалася раніше у мові місцевого населення, тобто — народним варіантом. Тому, щоб встановити походження топоніма, треба передусім виявити цей вихідний варіант. Розгляд усіх варіантів у цьому випадку найчастіше обмежується тим, що дослідник залишає тільки один варіант, який приймається за вихідний, а решту відкидає. Іноді, щоправда, іншомовний чи навіть офіційний варіант може краще зберегти прикмети минулого, ніж нині вживаний народний варіант. В цьому разі існуючий народний варіант не може бути вихідним пунктом дослідження.

Однак сучасна топономастика не обмежується лише пошуками походження топонімів. І для вивчення їх життя, функціонування однаково важливим є розгляд усіх топонімічних варіантів, незалежно від їх генетичних стосунків.

Єдність топонімічних варіантів ґрунтується не лише на тому, що це назви одного географічного об'єкта, а й на тому, що це різновиди одного слова. Коренева спільність є необхідною умовою існування топонімічних варіантів.

Існують і різнокореневі назви одного географічного об'єкта, наприклад, укр. *Німеччина* — рос. *Германия*, *Івано-Франківськ* — кол. *Станіслав* тощо. Такі назви до категорії топонімічних варіантів не належать. Їх можна назвати топонімічними синонімами. В цьому випадку джерело єдності знаходиться на іншому рівні — не на мовному (варіанти одного слова), а на предметному (різні назви одного об'єкта).